

*Ростислав Мошинський,
аспірант кафедри національної безпеки НАДУ*

До формулювання поняття "соціально-правовий інститут системи національної безпеки" в цивілізаційній парадигмі

Стаття присвячена пошуку та обґрунтуванню положень, які спроможні виконати роль об'єднуючого фактора широкого кола проблем впровадження методології інституціоналізму щодо досліджень системи національної безпеки. Зокрема, охоплено смисловий простір, починаючи від категоріальних проблем безпеки до питань впровадження цивілізаційної парадигми щодо розбудови поняття "соціально-правовий інститут системи національної безпеки". Нова постановка питання про необхідність розкриття динамізму системи національної безпеки вимагає розгорнутого обґрунтування категорії "інститут системи національної безпеки", використання процесного аналізу.

Ключові слова: національна безпека, система національної безпеки, суб'єкти забезпечення національної безпеки, соціально-правові інститути системи національної безпеки, цивілізаційна парадигма.

The article is devoted a search and ground of positions which can execute the role of the unifying beginning of wide circle of problems of introduction of methodology of institutional in research of the system of national security. In particular, semantic space is overcame, beginning from the category problems of security to the questions of introduction of civilization paradigm in relation to the construction of concept "socially-legal institute of the system of national security". The new statement of a question about the necessity of opening of dynamism of the system of national security requires the unfolded ground of category "institute of the system of national security", uses of procesnogo analysis.

Key words: national security, system of national security, subjects of providing of national security, socially-legal institutes of the system of national security, civilization paradigm.

Постановка проблеми. Поняття національної безпеки, як це не дивно, до цього часу ні в теоретико-методологічному, ні в нормативно-правовому відношенні не є до кінця впорядкованим і зафіксованим. Суть проблеми - назріла потреба доповнити традиційне розуміння національної безпеки, її інтерпретації в рамках класичної наукової парадигми інституціональним аналізом, перейти до впровадження цивілізаційної парадигми. Нова постановка питання про необхідність розкриття динамізму системи національної безпеки вимагає розгорнутого обґрунтування категорії "соціально-правовий інститут системи національної безпеки". На думку автора, найбільш універсальним і логічно обґрунтованим слід вважати підхід щодо розуміння національної безпеки як інституту, що відображає майже всі характеристики процесу функціонування системи національної безпеки на рівні практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі найбільш поширено три підходи до визначення категорії "національна безпека". У контексті першого, який можна вважати офіційним, національна безпека визначається як захищеність інтересів об'єкта від загроз [3, с. 40; 4, с. 13; 8, с. 22]. Прихильники другого підходу роблять акцент на збереженні цілісності, стійкості, стабільності і нормального функціонування соціальної системи при деструктивних діях на неї. Цей підхід можна назвати системним [1, с. 13]. У межах третього або аксіологічного підходу національна безпека визначається як захищеність матеріальних і духовних цінностей об'єкта (держава, суспільство, особа) від завдання йому збитку [2; 10]. Останнім часом з'явилися і "синтетичні" формулювання, тобто спроби об'єднати різні підходи [12]. Традиційні підстави й підходи визначення сутності та змісту національної безпеки потребують впровадження нових методологічних засад. Сучасна наукова література з проблем національної безпеки репрезентована низкою досліджень, присвячених теоретико-методологічним і концептуальним підставам категорії "національна безпека" [9-11; 14]. Сучасні уявлення про безпеку демонструють крайню неоднозначність. Оскільки ми не хочемо додати до наявної безлічі дефініцій ще одну, - наше розуміння безпеки будуватиметься на цивілізаційній парадигмі.

Формулювання цілей статті. Поставлено за мету з позицій інституціоналізму розглянути зміст системи національної безпеки України, показати сутність та природу інституціонального підходу до забезпечення національної безпеки, сформулювати визначення поняття "соціально-правові інститути системи національної безпеки".

Вклад основного матеріалу дослідження. Інститути безпеки є складним поняттям, що розкриває динамізм системи національної безпеки. Ця складність зумовлена тим, що вони відображають майже всі характеристики процесу функціонування системи національної безпеки на рівні практики. Як стверджує відомий український учений С.В.Степаненко: "Інститути наповнюють новими якісними ознаками процес взаємодії, дають змогу конкретизувати свідому діяльність людей в організації цього процесу" [13, с. 279]. Тому інститути розглядаються як кінцева ланка процесу організації системи національної безпеки та її підсистем (наприклад системи забезпечення національної безпеки), відіграють важливу роль у системі державного управління, менеджменту. Вони безпосередньо пов'язані зі свідомим пошуком людьми адекватних форм розв'язання головного протиріччя суспільного розвитку - протиріччя між відокремленими індивідами та суспільством як цілісним утворенням, формуванням відповідних умов для руху головного (системоутворювального) зв'язку - суспільної залежності людей в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах. Інститути відіграють вирішальну роль у практичному досягненні головної мети системи національної безпеки - збереженні її цілісності, через створення умов для практичної взаємодії між суб'єктами забезпечення безпеки як по горизонталі, так і по вертикалі (з центром), формування каналів реалізації прямих та зворотних зв'язків між ними.

З інститутами пов'язане існування різних способів і форм взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки, методів узгодження дій та форм конкуренції, рівень стихії та свідомого контролю перебігу процесів забезпечення національної безпеки, їх інтегративність, здатність охопити такі різні аспекти взаємодії, як взаємний обмін інформацією, матеріальними об'єктами, дає

змогу розглядати інститути системи національної безпеки як середовище "суспільного метаболізму". Поза межами інститутів системи національної безпеки неможливо розкрити природу формування та реалізації емерджентних властивостей системи забезпечення національної безпеки. Масштабність та багатогранність характеристик інститутів, їх призначення дають підстави стверджувати, що вони не просто "мають значення", а відіграють вирішальну роль в організації системи національної безпеки, розгляді її на основі динамізму. Зовсім не випадково термін "інститут" став ключовим (класифікаційним) у назві нового (альтернативного) напрямку розвитку наукової теорії, що досліджує сферу безпеки суспільства з позиції цивілізаційної парадигми. Успіхи та недоліки інституціонального аналізу, зокрема дослідження природи інститутів забезпечення національної безпеки, безпосередньо залежать від послідовності та повноти використання методологічних принципів даної парадигми, використання цивілізаційних вимірів у дослідженні системи національної безпеки.

У витоків сучасного інституціоналізму стоїть американський учений Даглас Норт - лауреат Нобелівської премії 1993 р. з економіки. Хоча роботи Д.Норта в основному пов'язані з економікою, його підхід виявився настільки плідним, що він з успіхом використовується в дослідженні явищ суспільного життя в цілому.

Слід зазначити, що українські науковці часто не звертають уваги на відмінність початкових категорій інституціоналізму: два семантично споріднених, але різних за змістом поняття "*інституція*" і "*інститут*" та підміняють *інституцію організацією*, а *організацію* визначають як *інститут*. Багато в чому із-за неточностей перекладу українською та російською мовами фундаментальних робіт по інституціоналізму в науковій практиці закріпилося розширювальне тлумачення терміна "інститут" і практично втрачена категорія "інституція". Це значно утрудняє сприйняття й аналіз оригінальних зарубіжних текстів, де найбільше вживання знаходить саме термін "інституція", і обідняє науковий інструментарій дослідників [16-18]. *Інституції* - соціальні форми типізації функцій суб'єктів суспільного життя, що визначають їх статуси і ролі у системі суспільного буття і

створюють систему відносин функціональної структури суспільства. *Організації* - соціальні форми зв'язків між суб'єктами суспільних відносин, що детермінують систему відносин у суспільстві. Організація як стійка система відносин між суб'єктами, що виконують різні функції в процесі досягнення загальної мети, пов'язують воедино різні інституції і інститути, встановлюють їх координацію і субординацію та водночас існують на їх основі. Взаємодія форм функціональної і елементної структур, тобто інституцій і організацій, породжує інститути і органи господарської системи. Інституційна організація стає інститутом, а організована інституція - органом або установою. *Інститути* ж, згідно з Д.Нортом, це сукупність "правил, механізмів реалізації (enforcement characteristics), що пов'язані з ними, та норм поведінки, що структурують і полегшують взаємодії між людьми" [6, с. 71]. Інститути - це розроблені людьми формальні (закони) та неформальні (договори і кодекси поведінки, що добровільно прийняті) обмеження, а також фактори примушення, що визначають їх поведінку.

Таким чином, інститут виступає як функціональна організація, що забезпечує реалізацію конкретної системи однорідних інституцій. Втім, це суто теоретична побудова, оскільки поняття "інститут" в його українській або російській інтерпретації настільки широко увійшло в науковий обіг, що надати йому первинне значення практично неможливо, і ми вимушені використовувати його в загальноприйнятому сенсі.

Відправним пунктом дослідження соціально-правових *інститутів системи забезпечення національної безпеки*, і передусім їх сутності та місця в системі понять і категорій, що відображають організацію системи національної безпеки, є процес взаємодії її структурних елементів. Система національної безпеки є результатом свідомої діяльності людей, і зміни, які постійно відбуваються в ній, її розвиток постають як одне з ключових завдань усього суспільства. У найбільш загальній формі динамічний розвиток системи національної безпеки проявляється у змінах у характері, формах та обсягах взаємодії її елементів. Інтеграція всіх суспільних чинників активності суб'єктів забезпечення національної безпеки - інтересів, мотивів, стимулів їх діяльності здійснюється в процесі свідомого

створення відповідних інститутів системи національної безпеки. Інститути системи національної безпеки відіграють ключову роль у функціонуванні суспільства і заслуговують на окреме, більш глибоке висвітлення, ніж у межах статті. Тут лише варто сказати, що від досконалості інститутів системи національної безпеки залежить ефективність механізму рушійних сил системи забезпечення національної безпеки.

Подальше наповнення конкретним змістом процесу взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки вимагає звернення до інститутів системи національної безпеки. При цьому зосереджуємо увагу на особливостях проведення процесного аналізу системних об'єктів, на розкритті станів, умов, сил, що забезпечують перебіг будь-яких процесів. Як відомо, у найбільш загальному розумінні процес (лат. *processus* - просування, проходження) означає сукупність різних та взаємопов'язаних станів об'єкта, що характеризують його зміни, спрямовані на досягнення цілісності системного об'єкта. Процесний підхід означає, що система національної безпеки розглядається не в стані рівноваги (статично), а перебуває у зрівноваженому (динамічному) стані, якому притаманний нелінійний рух. Процесність завжди пов'язана із саморозвитком систем, із розгортанням сил, що спричиняють зміну його складових та забезпечують цілісність сил, що можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер (природу). Кожний процес має дві органічно пов'язані між собою сторони: відносно самостійні складові, що є вихідним його моментом, та умови, які забезпечують їх (вихідних складових) перетворення у новий стан, набуття об'єктом нової якості. Зазначені сторони своєю єдністю відображають перехід можливого в дійсне, потенційного - в реальне, а тому поняття процесу належить до онтологічних характеристик будь-якого системного об'єкта і, як правило, пов'язується з реальними подіями та явищами. Зазначені положення процесного аналізу системних об'єктів утворюють основу для дослідження функціонування і розвитку системи національної безпеки та її інститутів. Усі сутнісні характеристики динамічного стану системи національної безпеки можуть бути визначені лише через наповнення конкретним змістом процесу взаємодії її структурних елементів. Це потребує насамперед

визначення сторін процесу взаємодії, якими є, відповідно, суб'єкти забезпечення національної безпеки (як вихідні складові процесу взаємодії) та інститути безпеки (як умови проходження процесу взаємодії), та розкриття їх взаємообумовленості і взаємної залежності.

Характеристика інститутів системи національної безпеки передбачає аналіз як умов виникнення процесу взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки, так і умов, необхідних для підтримання його проходження (відтворення). Адже процесний підхід зводиться до аналізу постійно здійснюваного руху, чим і відрізняється від аналізу статички, що передбачає дослідження лише окремих актів дій. В інститутах системи національної безпеки відображаються причини, що зумовлюють не лише виникнення активності суб'єктів забезпечення національної безпеки, а й зміни, що відбуваються з самими суб'єктами. До того ж інститути системи національної безпеки місять у собі суспільні форми (інституції), що є каналами реалізації активності суб'єктів забезпечення національної безпеки. Важливим параметром процесу взаємодії у сфері національної безпеки, який також знаходить своє відображення у понятті інституту системи національної безпеки, є швидкість (темп) та характер його походження. Для аналізу взаємодії необхідно звернутися до внутрішніх та зовнішніх сил, що забезпечують дії; векторів їх прикладання; умов, що забезпечують узгодженість дій. Процеси взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки набувають різних форм: керованих і некерованих, детерміністських і випадкових, дискретних і безперервних, матеріальних та інформаційних; вони можуть мати інерційний характер, бути рутинними чи творчими тощо. Викладені вище методологічні підходи до аналізу природи інститутів системи національної безпеки, їх місця і ролі у функціонуванні систем безпеки дають можливість побачити обмеженість традиційного для сучасної наукової теорії трактування їх як "правил гри". Так, Дж.Ходжсон у своєму "Маніфесті сучасної інституціональної економічної теорії" пише: "Особисто я визначаю інститути в основному як довготермінові системи правил, що склалися й укорінилися, які надають структуру соціальним взаємодіям" [15, с. 11]. Щоправда, автор і

сам визнає неадекватність такого визначення і звертає увагу на відсутність згоди між дослідниками стосовно їх дефініції. На наш погляд, єдиним правильним шляхом є виведення поняття інституту системи національної безпеки із процесу взаємодії у сфері національної безпеки, коли в його обґрунтуванні знаходять своє відображення всі значимі умови виникнення і відтворення цього процесу. *Інститути системи національної безпеки* визначаються як свідомо створені (центром: державою та ринком) умови для проходження процесу взаємодії (політичної, економічної, правової, соціальної, духовної) у відповідних секторах (підсистемах) системи національної безпеки, що направлені на забезпечення цілісності країни, формування суб'єктів забезпечення національної безпеки, мотивів та стимулів їх активності, узгодження спільних цілей та упорядкування дій щодо їх досягнення.

Українські та російські учені сформулювали своє бачення поняття "інститут". Так, В.Кузнецов відзначає, що "категорія "інститут" може бути представлена як сукупність сталих правил, традицій, процедур, що забезпечують виживання і розвиток соціуму, тобто це своєрідні правила гри" [5, с. 50-51]. Інакше кажучи, до інститутів можна віднести як нормативно-правові положення, так і принципи вирішення життєвих конфліктів, що прийняті в даному соціумі. Якщо за порушення перших передбачені легальні санкції, то реалізація других заснована на різного роду соціальних санкціях. Інститути, за Д.Нортом, - обмежувальні рамки, що створюються людиною, та організація відносини між людьми, - мають місце в усіх сферах діяльності людини і суспільства та вивчаються не тільки економікою, але і всіма суспільними науками. На думку вказаного автора, "інститути включають всі види обмежень, створених людьми для того, щоб додати певну структуру людським відносинам", причому "головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає в зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча і не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми" [7, с. 17].

Інститути виникають у результаті як усвідомленої, так і неусвідомленої діяльності людей, тобто спонтанно. У цьому сенсі формальні інститути виявляються здебільшого результатом

усвідомлених дій, а неформальні - дій стихійного характеру. Інститути як усвідомлено або стихійно створювані людьми правила і рамки поведінки структурують економічні, соціальні, політичні і інші взаємодії. Нові інститути з'являються тоді, коли суспільство починає розуміти, що старі вичерпали себе і існуюча інституційна система гальмує суспільний розвиток. Основним елементом інституційного середовища, в якому люди здійснюють свій вибір, є норми. Норма це базовий регулятор взаємодії між людьми. Нормою визначається, як повинна поводитися людина або соціальна група в різних ситуаціях, при цьому виконання розпоряджень має або добровільний характер, або ґрунтується на санкціях - юридичних, економічних чи соціальних. Саме таким регулятором системи національної безпеки виступають соціально-правові інститути цієї системи.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, сутність соціально-правових інститутів пов'язана з відображенням суспільних умов, необхідних для проходження процесів взаємодії на різних рівнях системи національної безпеки. Звідси важливо розкрити соціально-правові інститути, що утворюють середовище взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки у різних сферах життєдіяльності суспільства. Це початкове положення, що характеризує нову методологію дослідження соціально-правових інститутів системи національної безпеки. Інакше кажучи, до цих інститутів можливо віднести як нормативно-правові положення, так і принципи, правила та засоби підтримки цих правил, які прийняті в суспільстві. Основними елементами, що характеризують соціально-правовий інститут системи національної безпеки, є: сфера забезпечення безпеки суспільства з включеними до неї суб'єктами забезпечення національної безпеки; соціально-правові інституції та характер зв'язків (взаємозв'язок і взаємозумовленість), що є проявом його цілісності. Наступним, після формулювання дефініції інституту системи національної безпеки, кроком у пізнанні його сутності стає дослідження складної проблеми класифікації інститутів системи національної безпеки. Інститути системи національної безпеки - це наукове поняття (категорія), що відображає в загальній спільній назві (терміні) напрями (ознаки, сторони) процесів взаємодії. В

інституціях забезпечення національної безпеки вбачаємо не тільки конкретизацію цих ознак (сторін) процесу взаємодії, а й свідомо сформовані (на основі отриманих знань) засоби практичної діяльності людей з організації процесу взаємодії. Співвідношення між ними дає змогу розкрити взаємозумовленість та перехід від пізнавальної до предметно-перетворювальної (практичної) діяльності людей у сфері безпеки суспільства. Радикальні реформи чи поступове удосконалення інститутів безпеки залежить від глибини пізнання людьми об'єктивних умов соціальної та правової взаємодії, наявності політичної волі та здатності відображення в інституціях безпеки гармонії індивідуальних і суспільних інтересів.

Список використаних джерел

1. Актуальные социально-политические проблемы национальной безопасности : учеб. пособие : в 2 ч. - Ч. 1. - М. : ВАГШ, 2007. - 432 с.

2. Белов П. Г. Методологические аспекты национальной безопасности России / П. Г. Белов. - М. : ФЦНТП КП "Безопасность", 2002. - 300 с.

3. Буркин А. И. Национальная безопасность России / А. И. Буркин, А. С. Возженников, Н. В. Синеок. - М. : РАГС, 2008. - 478 с.

4. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України : підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. - К. : Інтертехнологія, 2009. - 272 с.

5. Кузнецов В. Н. Социология безопасности : учебник / В. Н. Кузнецов. - М. : Кн. и бизнес, 2003. - 880 с.

6. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт. - М. : Thesis, 1993. - Т. 1. - № 2. - С. 69-91.

7. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. - М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997. - 180 с.

8. Общая теория национальной безопасности : учебник ; под общ. ред. А. А. Прохожева. - М. : Изд-во РАГС, 2005. - 344 с.

9. Опалев А. В. О системе и содержании базовых категорий теории обеспечения национальной безопасности / А. В. Опалев // Национальная безопасность: научное и государственное

управленческое содержание : материалы Всерос. науч. конф., 4 дек. 2009 г. - М. : Науч. эксперт, 2010. С. 182-191.

10. *Поздняков А. И.* Система основных понятий теории национальной безопасности с позиций ценностного (аксиологического) подхода / А. И. Поздняков // Безопасность России в XXI веке. - М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2006. - 582 с.

11. *Реут Д. В.* К построению понятия безопасности в постнеклассической парадигме / Д. В. Реут // Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание : материалы Всерос. науч. конф., 4 дек. 2009 г. - М. : Науч. эксперт, 2010. - С. 634- 641.

12. *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. Ч. 1: Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. - К. : НАДУ, 2009. - 248 с.

13. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко. - К. : КНЕУ, 2008. - 312 с.

14. *Сулакшин С. С.* Безопасность страны: От категории до технологии государственного управления / С. С. Сулакшин // Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание : материалы Всерос. науч. конф., 4 дек. 2009 г. - М. : Науч. эксперт, 2010. - С. 10-37.

15. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории : пер. с англ. / Дж. Ходжсон. - М. : Дело, 2003. - 464 с.

16. *Nee V.* Embed-dedness and Beyond: Institutions, Exchange, and Social Structure // The New Institutionalism in Sociology / M. Burton and V. Nee (eds). - N.Y., 1998.

17. *Best M. M.* The New Competition. Institutions of Industrial Restructuring / Best M. M. - Polity Press, 2002.

18. *North D.* Institutions / D. North // J. of Economic Perspectives. 1991. - Vol. 5. - N 1.